

Examining the Relations of Iran and Japan in the Second Pahlavi Period based on The Fourth Development Plan (1968-1972)

Kimia Keshti Ara¹

Abstract

The relations between Iran and Japan experienced ups and downs since 1941 due to the tensions caused by World War II. This caused Japan to invest in Iran so later after the end of the war even though the country was viewed a model in Asia in recovering its lost power and progress in the economic-industrial structure. The commercial and political relations between Iran and Japan improved to some extent after the peace treaty, but the start of the Fourth Development Plan (1968-1972) provided a good opportunity for Japan to find its place in the market of Iran. This study tried to find out that according to the purposes and principles of the Fourth Development Plan, how the industry and technical knowledge was transferred from Japan to Iran in terms of quantity and quality. The study focused on the motivations, contracts, abilities and capabilities of Japan and Iran and evaluated the level of relations regarding economic and cultural exchanges. Relying on the documents, reports of Iran Planning and Budget Organization, negotiations of the National Consultative Assembly, and the newspapers, this study aimed to examine economic policies and descriptively and analytically evaluate these relations and the expansion of relations based on the Fourth Development Plan. The results showed that the mutual relations continued and were expanded due to Iran's efforts and the need of Iran Planning and Budget Organization for buying equipment, obtaining loans, and benefitting from the technical knowledge of Japanese experts in industry and Japan's desire to buy oil and the raw materials from Iran and selling the products.

Keywords: The Fourth Development Plan, Japan, Industry, Mohammad Reza Shah, National Consultative Assembly

-
1. PhD in History of Islamic Iran, Department of History and Iranian Studies, Faculty of Literature and Humanities, Isfahan University, Isfahan, Iran. kia.aras1800@yahoo.com.

واکاوی مناسبات ایران و ژاپن در دوره پهلوی دوم باتکیه بر برنامه چهارم توسعه (۱۳۴۷-۱۳۵۱ش / ۱۹۶۸-۱۹۷۲م)

کیمیا کشتی آراء^۱

چکیده

سطح مراودات ایران با ژاپن از ۱۳۲۰ش / ۱۹۴۱م، به دلیل تنش های ناشی از جنگ جهانی دوم، دستخوش فراز و فرود شد. به همین دلیل پس از خاتمه جنگ، با وجود آن که ژاپن در بازیابی قدرت ازدست رفته و پیشرفت در ساختار اقتصادی - صنعتی در آسیا الگو محسوب می شد، به نسبت سایر کشورها دیرتر وارد عرصه سرمایه گذاری در ایران شد. هرچند مناسبات سیاسی و تجارتي میان دو کشور پس از عقد پیمان صلح تا حدودی بهبود یافت، اما آغاز برنامه چهارم توسعه ۱۳۴۷-۱۳۵۱ش / ۱۹۶۸-۱۹۷۲م، فرصتی شد تا این کشور جایگاهش را در بازار ایران بیابد. از این رو، پرسش پژوهش حاضر این است که با توجه به اهداف و اصول برنامه چهارم توسعه، انتقال صنعت و دانش فنی از ژاپن به ایران به لحاظ کمی و کیفی چگونه بوده است؟ برای یافتن پاسخ، پژوهش به واکاوی انگیزه ها، قراردادها، توانمندی ها و قابلیت های هر دو کشور و ارزیابی سطح روابط از جنبه تبادلات اقتصادی و فرهنگی می پردازد. پژوهش با بهره گیری از اسناد، گزارش های سازمان برنامه و بودجه، مذاکرات مجلس شورای ملی و مطبوعات با هدف بررسی سیاست های اقتصادی، این روابط و گسترش مناسبات براساس برنامه چهارم توسعه را به روش توصیفی - تحلیلی مورد ارزیابی قرار می دهد. یافته های پژوهش نشان می دهد، دلیل تداوم روابط دوسویه تلاش دولت ایران و نیاز سازمان برنامه و بودجه، برای خرید تجهیزات، اخذ وام و بهره گیری از دانش فنی کارشناسان ژاپنی در عرصه تکنولوژی و تمایل ژاپن در تأمین نفت خام و مواد اولیه از ایران و فروش کالا به ایران بوده است.

واژگان کلیدی: برنامه چهارم توسعه، ژاپن، صنعت، محمدرضا شاه، مجلس شورای ملی

۱. دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، ایران؛

(kia.aras1800@yahoo.com)

مقدمه

دهه ۱۳۴۰ ش / ۱۹۶۲ م، از منظر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در ایران حائز اهمیت است، زیرا ریشه بسیاری از وقایع و تحولات آینده کشور در این دوره شکل گرفته است. در این برهه زمانی به دنبال افزایش درآمدهای نفتی به عنوان یک صنعت بین‌المللی، تغییرات قابل توجهی در صورت‌بندی اجتماعی کشور ایجاد و زمینه سرمایه‌گذاری سایر کشورها در عرصه اقتصادی فراهم شد، به گونه‌ای که شالوده رشد اقتصادی توأم با تحول در ساختار صنعتی کشور سبب گردید در این دوره، روابط ایران با سایر کشورهای پیشرفته، محدود به آمریکا نباشد و در بازه زمانی اجرای برنامه توسعه، قراردادهایی با کشورهایی مانند فرانسه، ژاپن و شوروی منعقد شود. آغاز برنامه چهارم توسعه (۱۳۴۷-۱۳۵۱ ش / ۱۹۶۸-۱۹۷۲ م)، یکی از این فرصت‌ها بود تا سطح روابط ایران با ژاپن نیز به عنوان یکی از قدرت‌های آسیا، گسترش یابد. این کشور در حوزه‌های متعدد همچون صنایع سبک و سنگین، به ویژه نساجی و فولاد با احداث کارخانه‌های متعدد به خودکفایی دست یافته بود و به لحاظ نوسازی آموزشی و پرورش نیروی انسانی دارای متخصصین کارآمد و موفق بود.

از این رو، در جریان پیشبرد این برنامه توسعه بود که هیئت‌های اقتصادی و فنی سازمان برنامه و بودجه و رؤسای قسمت‌های مختلف برنامه‌ریزی ایران، بارها با مقامات و شرکت‌های ژاپنی ملاقات داشتند و در حوزه مبادلات نفتی و تهیه تجهیزات موردنیاز و به کارگیری کارشناسان فنی برای اجرای طرح‌های عمرانی، قراردادهایی به امضاء رساندند. البته تمایل شاه برای برقراری این ارتباط با توجه به سیاست‌گذاری‌های کلان دولت و تسلط این نهاد بر سازمان برنامه و بودجه، در این امر بی‌تأثیر نبود. اگرچه روند پیشرفت برنامه‌های توسعه در ژاپن با ایران تفاوت داشت و سهم شرکت‌های خصوصی در مناسبات اقتصادی این کشور در مقایسه با دولت پررنگ‌تر بود. با این حال، ایران از حضور این شرکت‌ها به ویژه در انتقال تجهیزات کشاورزی به کشور استقبال می‌کرد.

به این ترتیب پژوهش با هدف بررسی سطح روابط این دو کشور پس از جنگ جهانی دوم (۱۳۱۸-۱۳۲۴ ق / ۱۹۳۹-۱۹۴۵ م)، به واکاوی مناسبات اقتصادی‌شان در راستای نوسازی ایران، به ویژه در قالب برنامه چهارم توسعه می‌پردازد. یافته‌های پژوهش با بهره‌گیری از اسناد، روزنامه‌ها، گزارش‌های سازمان برنامه و بودجه از اقدامات دولت در برنامه چهارم و اطلاعات سالنامه وزارت امور خارجه و طنین آن‌ها در مجلس شورای ملی، به شیوه توصیفی - تحلیلی

و با هدف بررسی فرصت‌ها و چالش‌های این روابط، حاوی نکات قابل توجهی در این زمینه است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هر دو کشور به دلایل مشخصی از رابطه استقبال کرده‌اند و در ایران، دیدگاه شاه در حوزه سیاست‌گذاری کلان و یافتن بازار برای فروش نفت، در این امر دخیل بوده است.

پیشینه پژوهش

در حوزه مطالعه روابط ایران و ژاپن، تحقیقات را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد. منابعی که به بررسی تاریخیچه روابط سیاسی میان دو کشور پرداخته‌اند و منابعی که بر محورهای اقتصادی-تجاری و فرهنگی تمرکز کرده و تحقیقاتی که به مقایسه دو کشور در روند توسعه توجه داشتند. برای نمونه، شکرزاده و آبادیان (۱۳۹۳) در مقاله «روابط تجاری ایران و ژاپن در دوره رضاشاه (۱۳۰۸-۱۳۲۰ش / ۱۹۲۹-۱۹۴۰م)» به بررسی سابقه روابط تجاری ایران و ژاپن پرداخته‌اند. حامدی و علیزاده بیرجندی (۱۳۸۹) در مقاله «رویکرد ایرانیان سده بیستم به الگوی ژاپنی در روند مدرن‌سازی (با تکیه بر مدرن‌سازی آموزشی و آموزش زنان)» دلایل متعدد توجه ایرانیان به ژاپن به عنوان الگوی شرقی و نمونه موفق مدرن‌سازی در سده بیستم را ارزیابی کرده‌اند. چگینی (۱۳۹۷) در مقاله «بریتانیا و قطع روابط دیپلماتیک ایران و ژاپن در جنگ جهانی دوم» با بهره‌گیری از اسناد به نقش بریتانیا در این قطع رابطه و دلایل اخراج دیپلمات‌های ژاپنی از ایران اشاره داشته است. این نویسنده در مقالات «روابط فرهنگی ایران و ژاپن در دوره پهلوی» (۱۳۹۴) و «روابط بازرگانی ایران و ژاپن از آغاز تا پهلوی اول» (۱۳۹۶)، نیز پیشینه روابط دو کشور در حوزه‌های بازرگانی و فرهنگی را از دوره صفویه مورد بررسی قرار داده است. موثقی و جباری (۱۳۸۷) در مقاله «بررسی تطبیقی نوسازی و اصلاحات در ژاپن و ایران در دوره معاصر» به نقش نخبگان در این مسیر پرداخته‌اند. عطار (۱۳۹۱) در مقاله «ژاپن و امر توسعه: نگاهی به جایگاه نظام برنامه‌ریزی و قانون برنامه توسعه در فرآیند توسعه ژاپن» به تأثیر برنامه‌ریزی اصولی مبتنی بر قانون در توسعه ژاپن نگاهی کرده است. صفاری (۱۳۸۹) در مقاله «بررسی روابط دوجانبه ایران و ژاپن با تأکید بر دهه ۵۰ و ۶۰ میلادی»، به بررسی قابلیت‌های اقتصادی دو کشور به‌ویژه نقش نفت در توسعه روابط تجاری پرداخته است. اگرچه در این مقالات به تحلیل تحولات اقتصادی-اجتماعی در روابط دو کشور یا بازتاب برنامه‌های توسعه و مقایسه ایران و ژاپن اشاره شده است، اما مقاله‌ای به این موضوع با رویکرد برنامه چهارم

توسعه نپرداخته است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و بر اساس بررسی اسناد آرشیوی سازمان برنامه و بودجه، اسناد منتشر نشده سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، وزارت امور خارجه و منابع تحقیقاتی روابط ایران و ژاپن را براساس اقدامات دولت و سازمان برنامه و بودجه با هدف پیشبرد برنامه چهارم توسعه و بازتاب آن در مجلس شورای ملی مورد ارزیابی قرار می دهد.

روابط ایران و ژاپن در سه برنامه نخست توسعه ۱۳۲۷-۱۳۴۷ش / ۱۹۴۹-۱۹۶۷م

دستیابی به توسعه در همه جوامع نیازمند برنامه ریزی منسجم و مشخص سازی خط مشی های کلیدی در سیاست گذاری کلان اقتصادی - اجتماعی از سوی دولت، نهادها و سازمان های مسئول است. این امر با توجه به شرایط اقلیمی و موقعیت مالی در هر کشور متفاوت است و فارغ از تأمین هزینه ها، بدون فراهم سازی زیرساخت های مناسب، امکان پذیر نیست. از این رو، استنباط می شود، موفقیت یک کشور در فرایند توسعه در گرو الگوپذیری و تعاملاتی است که با کشورهای پیشرفته دارد تا با بهره گیری از کمک های مالی، تجهیزات فنی و تخصصی، توان طی کردن این مسیر را داشته باشد. (گودرزوند چگینی، ۱۳۸۷: ۲۸) این موضوع در خصوص ایران نیز که از ۱۳۲۷ش / ۱۹۴۸م، در روند تحول زیربنایی و برنامه ریزی توسعه اقتصادی قدم نهاد، صدق می کرد. از این رو، هنگامی که اندیشه نگارش برنامه توسعه به دلیل نابسامانی های اقتصادی - اجتماعی کشور در جدال های سیاسی مورد توجه سیاست گزاران و تصمیم گیران واقع شد، با هدف رفع نیازهای مدیریتی و تأمین تجهیزات صنعتی، سطح روابط با کشورهای توانمند در این حوزه بیشتر شد و در راستای پشت سر نهادن تنگناهای اقتصادی ناشی از جنگ جهانی دوم، دریافت کمک های مالی و اخذ وام از بانک های بین المللی و اختصاص درآمدهای نفتی به این امر فزونی یافت. (مقصودی، ۱۳۸۶: ۲۹)

اگرچه تحصیل اعتبار از این دولت ها همواره مخالفان و موافقان خود را در مجلس شورای ملی داشت، اما سیاست گذاری ایران در حوزه مباحث خارجی بالاخص در جریان برنامه های

نخست توسعه بیشتر بر پایه دریافت مساعدت های مالی از آمریکا و بانک جهانی بود. به دلیل همین رویکرد، مراوده با کشورهای آسیایی همچون هندوستان و پاکستان کم رنگ تر بود و این موضوع در خصوص رابطه با ژاپن^۱ نیز صدق می کرد، به ویژه آن که به دلیل قطع رابطه با این کشور پس از جنگ جهانی دوم، امکان برقراری مجدد مناسبات و بهبود پیوندها تا ۱۳۳۰ ش/ ۱۹۵۱ م، فراهم نشد.^۲ (چگینی، ۱۳۹۷: ۱۲۳-۱۲۴) پس از کنفرانس صلح سانفرانسیسکو و در جریان این سفر بود که اردلان رئیس هیئت نمایندگی ایران از جانب شاه اختیار یافت پیمانی را با نماینده ژاپن، به شرط تصویب قوه مقننه، به امضاء رساند. به این ترتیب، کاظمی، وزیر امور خارجه و کفیل نخست وزیر، با حضور در مجلس از امضای قرارداد صلح با ژاپن خبر داد و مجلس نیز مفاد قرارداد را تصویب کرد. (مذاکرات مجلس دوره شانزدهم شورای ملی، ۱۳۳۰: جلسه ۱۹۸) همین مسئله زمینه بهبود روابط دو کشور بر پایه سه رکن، ارزیابی قابلیت ها، تقویت ظرفیت ها و تداوم همکاری ها را فراهم آورد.

همکاری اقتصادی با ژاپن، صادرات مواد خام

پس از خاتمه جنگ جهانی دوم، ژاپن توانست در مدت زمانی کوتاه، موقعیت سیاسی و اقتصادی گذشته را بازیابد. چرخه های عمده اقتصاد این کشور را صنایع سنگین و شیمیایی به حرکت درمی آوردند. در نتیجه این تغییرات بزرگ، ژاپن که تا پیش از جنگ دوم جهانی، کشوری زراعی محسوب می شد به علت رشد اقتصادی روند صنعتی شدن را طی کرد. (جمعی از نویسندگان، ۱۹۷۶: ۱۱۱۸/۲؛ اطلاعات، ۱۳۴۸: ش ۱۱/۱۳۰۲۱) البته روابط با غرب به ویژه آمریکا در حل بسیاری از مشکلات این کشور بی تأثیر نبود، به همین دلیل سطح روابط ژاپن با سایر کشورها به ویژه در حوزه اقتصادی بیش از تعاملات سیاسی رو به گسترش نهاد. مناسبات ایران با این کشور در سطح محدودی برای خرید نفت جریان داشت و شرکت ایده میتسو

۱. سابقه ارتباط ایران با ژاپن در دوره رضاشاه بر پایه قابلیت های اقتصادی هر دو کشور و ستایش ایران از ژاپن در فرایند نوسازی و مدرن سازی آموزشی برمی گشت. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: (کازاما، ۱۳۸۰: ۵۵)
۲. به دنبال تحولات بین المللی و آغاز جنگ جهانی دوم با پیوستن ایران به پیمان سه گانه در بهمن ۱۳۲۰ ش/ ۱۹۴۲ م علیه دولت های محور و قطع رابطه با این کشورها، از ۹ اسفند ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۴۵ م، بر اساس اصل ۵۱ قانون اساسی، به فرمان شاه میان ایران و ژاپن حالت جنگی اعلام شد و مراتب از طریق سفارت سوئد که حافظ منافع ژاپن در ایران بود، به اطلاع این کشور رسید. فردای آن روز، بیات، نخست وزیر وقت، به همراه انتظام، وزیر امور خارجه، در مجلس چهاردهم حضور یافت و نمایندگان را از این تصمیم دولت مطلع کرد که با توجه به مقتضیات زمان، این امر مورد موافقت نمایندگان واقع شد و ایران با ژاپن قطع رابطه کرد که به طبع آن مناسبات تجاری نیز متوقف شد. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: (مذاکرات مجلس چهاردهم شورای ملی، ۱۳۲۳: جلسه ۱۱۰)

درحالی که ایران بالاترین سطح تنش را با انگلستان، به دلیل بحران ملی شدن صنعت نفت در دوره مصدق تجربه می کرد، خریدار نفت بود. (صفاری، ۱۳۸۹: ۱۲۹)

تأمین مواد اولیه موردنیاز و ارزان به ویژه نفت، در این برهه برای توسعه ژاپن لازم بود. از این رو، دولتمردان این کشور تلاش داشتند ایران را به عنوان یکی از منابع اصلی فراهم سازی انرژی در خاورمیانه حفظ کرده و از بازار ایران برای فروش محصولاتشان استفاده نمایند. البته ایران نیز به این امر تمایل داشت. به علاوه شرایط مشابهی را در دوره رضاشاه در مناسبات با این کشور تجربه کرده بود و برای مثال از فروش محصول پنبه به ژاپن با هدف کاهش نفوذ انگلستان و شوروی استقبال کرده بود. همچنین از وجود کارشناسان ژاپنی برای انجام پروژه های نوسازی بهره گرفته بود و به رغم مشکلات مالی برخی لوازم موردنیاز را از این کشور تهیه کرده بود. ژاپن نیز متقابلاً در آن زمان برای تأمین مواد اولیه مانند پشم، سنگ آهن و به ویژه پنبه از ایران ابراز تمایل می کرد. (شکرزاده و آبادیان، ۱۳۹۶: ۴۲) به همین خاطر، به نظر می رسد با توجه به تجربیات گذشته، دو کشور می توانند با وجود مشکلات ناشی از تحریم فروش نفت، پیوستگی روابط و موقعیت همکاری را حفظ نمایند.

با این حال، به فاصله کوتاهی حوادث منجر به کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش / ۱۹ آگوست ۱۹۵۳ م، در ایران به وقوع پیوست. نکته قابل توجه این است که با وجود تغییر موازنه قدرت سیاسی در ایران پس از ۱۳۳۲ ش / ۱۹۵۳ م و فعالیت کنسرسیوم و حتی به دنبال آن روند صعودی قیمت نفت، مناسبات دو کشور به ویژه در تهیه تجهیزات موردنیاز برنامه توسعه، چندان دستخوش دگرگونی نشد، زیرا دولت برای بهبود شرایط اقتصادی-اجتماعی و جبران عدم توفیق دو برنامه نخست توسعه به دلیل عدم تجربه کافی و درهم تنیدگی وظایف، به دنبال اتخاذ سیاست مشخص و ارائه راهکارهای نوین مانند بهره گیری از دانش فنی ژاپن بود. به همین دلیل، از آغاز به کار مجدد سفارت ژاپن از ۱۳۳۲ ش / ۱۹۵۳ م، در تهران و بازگشایی سفارت ایران در توکیو در شهریور سال بعد، استقبال کرد. (هوشنگ مهدوی، ۱۳۹۴: ۵۳۷؛ صفاری، ۱۳۸۹: ۱۲۹)

مجلس هجدهم شورای ملی و بازتاب روابط ایران و ژاپن

روابط ایران و ژاپن، در نزد مقامات دولت ایران، حائز اهمیت بود، اما در مجلس شورای ملی با بازخوردهای متفاوتی روبه رو بود. فروش نفت و تأمین بخشی از کالاهای موردنیاز از

ژاپن و ایتالیا همواره با موافقت نمایندگان همراه نبود، زیرا جریان گفتگوها در مجلس هجدهم نشان می‌داد نمایندگان از روند فروش نفت به شرکت ایده میستو با قیمت ارزان چندان راضی نیستند. به عقیده نمایندگان مخالف، در دوره‌ای دولت‌ها به دلیل استیصال و مشکلات مالی اقدام به عقد این قبیل قراردادها می‌کردند، اما حل مشکل فروش نفت ایران با قیمت بالاتر، سبب می‌شد تمدید این پیمان‌نامه‌ها ضرورت نداشته باشد و به همین خاطر برخی نمایندگان خواهان لغو این معاهدات بودند. (مذاکرات مجلس هجدهم شورای ملی، ۱۳۳۳: جلسه ۶۴)

همچنین نمایندگان منتقد از عدم توازن در مبادلات و مدارای دولت در واردات بیشتر از ژاپن و صادرات کمتر به این کشور راضی نبودند. به گفته ارسلان خلعتبری، نماینده بابل، با وجود بی‌نیاز از واردات برنج و دوری مسافت، ژاپن بخشی از محصول برنج اسپانیا را خریداری می‌نمود، اما این محصول را از ایران وارد نمی‌کرد. همچنین، در حالی کالاهای صادراتی مانند منسوجات را در مقیاس بالاراهی بازارهای ایران می‌کرد که دولت توان نداشت در یک رابطه متعادل و متوازن، برای بهبود وضعیت تجار، این کشور را برای خرید محصولات ایرانی متقاعد نماید. از این رو، به عقیده این نماینده، بازرگانان ایرانی به لحاظ مالی در شرایط سختی قرار می‌گرفتند و برای کسب درآمد با چالش روبه‌رو بودند و قادر به پرداخت مالیات نبودند. (مذاکرات مجلس هجدهم شورای ملی، ۱۳۳۴: جلسه ۱۳۱)

انتقاد نمایندگان به این موارد محدود نبود. برای مثال در اوایل بهمن ماه ۱۳۳۴ ش/ ۱۹۵۶م، مهدی ارباب، نماینده بندرعباس، دولت را در خصوص فعالیت کشتی ژاپنی، بدون اطلاع مجلس، مورد پرسش قرار داد. به گفته این نماینده، درحالی‌که کارخانه کنسرو بندرعباس، به دلیل نداشتن قایق و ناتوانی در صید ماهی رو به تعطیلی می‌رفت و مردم بندر و جزایر جنوب کشور در تنگنای اقتصادی قرار داشتند، کشتی تاتسوتامارو به مدت یک سال بی‌وقفه در خلیج فارس ماهی و میگو صید و به ژاپن ارسال می‌کرد. این نماینده از فعالیت شرکت ژاپنی دیگری نیز که پس از عقد قرارداد به صورت پنهانی با یک شرکت ایرانی، به راحتی در جنوب بدون اطلاع مجلس، ماهی صید می‌کرد، ابراز نارضایتی می‌نمود. (مذاکرات مجلس هجدهم شورای ملی، ۱۳۳۴: جلسه ۱۹۹)

در این بین، رویکرد دولت نشان می‌داد با وجود ناخشنودی نمایندگان، به حفظ رابطه با دولت ژاپن متمایل است، زیرا هنگامی که انواری، معاون وزارت دارایی، در مقام پاسخ‌گویی به

این پرسش در مجلس حضور یافت، در توجیه این اتفاقات عنوان کرد حضور کشتی ژاپنی به خواست شرکت شیلات جنوب و با هدف فعالیت کارشناسان امور ماهی شرکت ایده میتسو برای مطالعه و بهره‌برداری از منابع دریایی خلیج فارس بوده و با اطلاع سازمان برنامه و بودجه و موافقت دولت صورت گرفته است. به نظر می‌رسید کشتی مزبور که از اواخر آذر ۱۳۳۳ ش/ ۱۹۵۴ م، با حضور مهندسین این سازمان و تعیین نمایندگان نیروی دریایی و گمرک، عملیات تفحص و اکتشافات در آب‌های عمیق خلیج فارس را انجام می‌دادند، پس از بازگشت به ژاپن گزارش‌هایی را نیز در اختیار سازمان برنامه و بودجه ایران گذاشته است. (مذاکرات مجلس هجدهم شورای ملی، ۱۳۳۴: جلسه ۱۹۹) البته این قبیل پاسخ‌ها نمایندگان مخالف را قانع نمی‌کرد، زیرا آن‌ها اعتقاد داشتند تمام منابع کشور مانند نفت حائز اهمیت هستند و مجلس باید در جریان این اقدامات قرار گیرد، اما دولت چندان توجهی به این مسئله نمی‌کرد.

همکاری‌های ایران و ژاپن پیش از برنامه چهارم توسعه

روابط در حوزه سیاست خارجی و مبادلات اقتصادی با ژاپن زمانی افزایش یافت که شاه در جریان سفر به این کشور در اواخر اردیبهشت ۱۳۳۷ ش/ ۱۹۵۸ م، به دعوت امپراتور هیروهیتو، تمایلش را در گسترش مناسبات به‌ویژه برای فروش نفت نشان داد. (ساکما ۲۴۰/۵۷۱۹۸) امضای موافقت‌نامه همکاری اقتصادی - فنی به مدت پنج سال، فصل جدیدی در روابط دو کشور گشود. صحبت‌های شاه و نخست‌وزیر وقت ژاپن بیانگر این امر بود که دولت به دنبال رقاباتی برای فروش نفت و سرمایه‌گذاری در مقابله با غرب به‌ویژه آمریکا است و یکی از راهکارها را در حضور بیشتر ژاپن در فضای اقتصادی ایران می‌بیند و مایل است این کشور را در حوزه فنی و ارائه کمک‌های مالی به ایران ترغیب نماید. (مذاکرات مجلس نوزدهم شورای ملی، ۱۳۳۷: جلسه ۲۰۷) این موضوعی بود که وزیر امور خارجه در زمان ارائه گزارش سفر در مجلس شورای ملی نیز به آن اشاره کرده بود. از این رو، ایران پیش از گذشته از حضور کارشناسان ژاپنی، به‌منظور تعمیر سدهای فارس و همچنین برای آموزش متخصصین ایرانی در رشته‌های جوشکاری، رنگریزی و سرامیک‌سازی در مرکز کارآموزی کرج و پیشرفت‌های کشاورزی استقبال کرد. (ساکما ۲۹۳/۷۳۶۰۲؛ صفاری، ۱۳۸۹: ۱۴۳؛ چگینی، ۱۳۹۴: ۴۵) البته، سایه کسری موازنه و عدم توازن در روابط تجاری و مبادلات بازرگانی، در روابط دو کشور همچنان وجود داشت و نمایندگان را ناراضی می‌کرد. برای مثال، ایران یکی از عمده‌ترین

صادركندگان پنبه به ژاپن بود، اما در معاملات تهاتری، ورود شش قلم كالای ژاپنی به ایران آزاد بود. همچنین امکان خرید سایر اجناس ژاپنی منوط به میزان صادرات بیشتر بود، امری كه به نوسان قیمت پنبه در بازار ایران دامن می زد و كارخانه های نساجی تولید داخل را با مشکل تأمین مواد اولیه روبه رو می ساخت و همین مسئله دلیلی بود تا خلعتبری، نماینده مجلس، وزیر بازرگانی را مورد پرسش قرار دهد. (مذاكرات مجلس نوزدهم شورای ملی، ۱۳۳۸: جلسه ۳۶۶)

اعتبار، وزیر وقت بازرگانی، در پاسخ به این نماینده، از تلاش دولت برای حل معضل عدم توازن مبادلات سخن گفت، اما افزایش رقم این كسری موازنه به ۶۰۳۴ میلیون ریال در ۱۳۳۸ش / ۱۹۵۹م، سبب شد در قرارداد بازنگاری صورت گیرد و در سال بعد موافقت نامه بازرگانی جدیدی میان دو كشور منعقد شود. هدف از عقد قرارداد جدید حفظ تعادل در واردات كالای بود. البته با وجود این قرارداد نیز همچنان كاهش صادرات ایران در مقایسه با واردات از ژاپن در ۱۳۴۰ش / ۱۹۶۱م، به گونه ای بی سابقه ادامه یافت. (صفاری، ۱۳۸۹: ۱۴۳) با وجود این مشكلات، مطابق اسناد گزارش سازمان برنامه و بودجه، بر اساس قراردادهای برنامه هفت ساله دوم تا پایان برنامه سوم در اسفند ۱۳۴۶ش / ۱۹۶۸م، مؤسسات خصوصی ژاپنی از جمله بانك هایی بودند كه ایران از آن ها وام و اعتبار دریافت می كرد. (مذاكرات مجلس بیست و یکم شورای ملی، ۱۳۴۲: جلسه ۲۸) همچنین پس از افزایش تولید نفت خام به دنبال توافق جدید با كنسرسیوم و افزایش درآمد ایران در آستانه برنامه چهارم توسعه بود كه افزایش تبادلات تجاری-بازرگانی با هدف تهیه صنایع وارداتی، خطوط ریلی و كالاهای مصرفی از ژاپن پیش از گذشته مورد توجه دولت قرار گرفت.^۱

برنامه چهارم توسعه و روابط با ژاپن ۱۳۴۷-۱۳۵۱ش / ۱۹۶۸-۱۹۷۳م

نگاهی به وضعیت اقتصادی ژاپن از ۱۳۴۷ش / ۱۹۶۸م، نشان می دهد این كشور پس از آمریکا و شوروی، سومین كشور تولیدكننده فولاد خام محسوب می شد. همچنین در توسعه صنایع زیربنایی همچون راه آهن، كشتی رانی و بندرسازی موفق عمل کرده بود، به گونه ای كه از

۱. افزایش درآمدهای نفتی به دولت كمك كرد در جریان برنامه چهارم توسعه، بخشی از نوسازی اقتصادی را همسو با صنعتی شدن كشور پیش ببرد، به نحوی كه در حداث ۱۳۴۲-۱۳۵۱ش / ۱۹۶۳-۱۹۷۲م، بخش صنعتی شاهد رشد ۱۳٪ بود. برای اطلاع بیشتر، رك: (رزاقي، ۱۳۸۱: ۵۴۵) افزون بر این، بودجه عمومی دولت در فاصله ۱۳۴۰-۱۳۵۰ش / ۱۹۶۱-۱۹۷۱م، تغییرات بسیاری یافت و تولید ناخالص داخلی در ۱۳۵۰ش / ۱۹۷۱م، در حدود ۱۲۴۹۰/۸ میلیارد ریال و بودجه ۱۳۵۰ش / ۱۹۷۱م، به حدود ۳۸۰۵/۱ میلیارد ریال رسید. برای اطلاع بیشتر، رك: (عظیمی، ۱۳۷۱: ۲۶۵)

بزرگ‌ترین تولیدکنندگان کشتی، به حساب می‌آمد. افزون بر این در پرورش ابریشم خام که ۴۰٪ صادرات این کشور را تشکیل می‌داد و تولید چای، به عنوان یکی از مهم‌ترین اقلام صادراتی استقلال داشت. این کشور به دلیل بهره‌گیری از نیروی کار ارزان، به ویژه زنان، دارای صنعت نساجی قدرتمند بود و از بزرگ‌ترین تولیدکنندگان ابریشم صنعتی و نخ به شمار می‌رفت و دومین کشور بزرگ سازنده الیاف مصنوعی بود. بعلاوه، از عمده‌ترین تولیدکنندگان رادیو، اتومبیل، کاغذ، سیمان، نخ کتان، منسوجات پشمی، اسیدسولفوریک و آلومینیوم بود و به دلیل درآمد ملی سرشار شریک قابل توجه برای ایران به حساب می‌آمد. (اطلاعات، ۱۳۴۸: ش ۱۱/۱۳۰۳؛ کیهان، ۱۳۴۸: ش ۲/۷۸۷۹) از همین رو، با وجود نوسان قیمت نفت، ایران از بسط روابط با این کشور در جهت پیشبرد طرح‌های برنامه چهارم توسعه ۱۳۴۷ش / ۱۹۶۸م، استقبال می‌کرد. فروش نفت به ژاپن یک امتیاز استراتژیک محسوب می‌شد و زمینه افزایش واردات و صادرات سایر محصولات را نیز فراهم می‌ساخت. همچنین در ۱۳۴۵ش / ۱۹۶۶م، خرید نفت ایران توسط ژاپن در حدود ۶۰٪ و در ۱۳۴۶ش / ۱۹۶۷م، حدود ۵۴٪ افزایش یافته بود. (چگینی، ۱۳۹۷: ۳۲۲) از این رو، ژاپن یکی از مهم‌ترین بازارهای فروش فرآورده‌های نفتی ایران به حساب می‌آمد. البته تمایل دو کشور سبب می‌شد سایر راه‌ها برای ارتباط نیز امتحان شود. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۷: جلسه ۱۱۳) به ویژه آن‌که یکی از تفاوت‌ها بارز برنامه چهارم توسعه با برنامه‌های قبل رویکرد منطقه‌ای آن بود و به دلیل توان مادی، دولت در نظر داشت طرح‌های مختلفی را با توجه به پتانسیل استان‌ها به مرحله اجرا بگذارد. از این منظر، با توجه به رشد جمعیت برای توزیع بهتر امکانات و خدمات، به عقیده الموتی از نمایندگان موافق برنامه چهارم، ژاپن می‌توانست الگوی مناسبی برای کشور باشد. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۷: جلسه ۱۱۷)

خرید چهار دستگاه توربین آبی با خدمات نصب موردنیاز سازمان آب‌های ساحلی و برق خوزستان با شرکت ژاپنی هیتاچی^۱ افزایش یافت. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۶: جلسه ۲۴)

یکی از مهم‌ترین قراردادها در جریان این برنامه، برای خرید تجهیزات تأسیس کارخانه پتروشیمی بندر شاهپور با شرکت ژاپنی متسونی منعقد شد. اقساط این خرید در مدت سیزده هفته متوالی توسط شرکت سهامی شیمیایی شاهپور بازپرداخت می‌شد. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۶: جلسه ۲۸) همچنین بخشی از لوله‌های موردنیاز سایر پروژه‌های عمرانی نیز از شرکت‌های سومیتومو و میتسوبیشی خریداری شد. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۷: جلسه ۷۵) اسناد گزارش مجموعه موافقت‌نامه‌های دریافت وام سازمان برنامه و بودجه در ۱۳۵۱ ش/ ۱۹۷۲ م، نشان می‌دهد دریافت اعتبار از مؤسسات ژاپنی و خرید تجهیزاتی نظیر دستگاه مولد برق، قطعات یدکی موردنیاز وزارت آب و برق از دو مؤسسه خدمات مالی و بانکداری میتسوئی^۲ و ماروبنی^۳ از دیگر مواردی بود که همچنان ادامه داشت. (ساکما، ۳۷۰/۷۱۵۵؛ سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۵۱: ۱۶۰/۲) (تصویر ۱)

بخش کشاورزی: به دلیل آن‌که یکی از محورهای اصلی همکاری ایران و ژاپن در این برنامه بر حوزه کشاورزی متمرکز بود، بخشی از تجهیزات لازم برای مکانیزه‌سازی کشاورزی در طول این برنامه نیز از ژاپن خریداری شد، به‌ویژه آن‌که تقویت بخش کشاورزی همواره از سوی نمایندگان مجلس شورای ملی نیز مطرح می‌شد. به همین منظور، برای کشت چغندر قند در مناطق جنوب کشور تراکتورهایی از طرف بنگاه توسعه ماشین‌های کشاورزی تهیه شد تا به کشاورزان متقاضی تحویل داده شود. (اصفهان، ۱۳۴۶: ش ۲/۱۵۰۳) همچنین ماشین‌های خرمن‌کوبی از ژاپن خریداری شد تا در اختیار کشاورزان قرار گیرد. (اطلاعات، ۱۳۵۰: ش ۱۲/۱۳۵۰۲) دولت پیش از این، خریدار دانه درخت سیب از ژاپن بود و محصولات آن را در شاهین‌دژ و میان‌دوآب برداشت می‌کرد، از این‌رو خواهان بهره‌گیری بیشتر از دانش و ابزارهای ژاپنی در حوزه کشاورزی نیز بود. (مذاکرات مجلس بیست و یکم شورای ملی، ۱۳۴۵: جلسه ۲۸۷) (تصویر ۲)

1. Hitachi.
2. Mitsui.
3. Marubeni.

تصویر ۲: خرید خرمن کوبی ساخت ژاپن، ۱۳۵۰ش

کارشناسان ژاپنی: عقد موافقت نامه های همکاری فنی و اقتصادی میان دو دولت، با موافقت مجلسین سبب شد امکان استفاده از متخصصین ژاپنی راحت تر باشد. هرچند در مواردی نمایندگان مجلس معتقد بودند باید از میزان نفوذ کشورهای خارجی در پروژه های کلیدی کاست و از کارشناسان داخلی بیشتر بهره گرفت، اما قراردادها نشان می داد تفاهم نامه های همکاری و تهیه تجهیزات مورد نیاز سازمان برنامه و بودجه برای اجرای طرح هایی مانند راه آهن یا حضور کارشناسان برای مشاوره لازم است. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۶: جلسات ۳۲، ۳۴) به همین دلیل در ۱۳۵۰ش / ۱۹۷۱م، چند هیئت اقتصادی، از جمله هیئت نمایندگانی از شرکت های صنایع الکتریکی توشیبا^۱، صنایع نساجی تیجین^۲، صنایع شیمیایی شووا دنکو^۳، ایده میستو و شرکت خوشه ای سومیتومو^۴ و نیتون الکترونیک که در این کشور فعالیت داشتند به سرپرستی کوگورو^۵، رئیس اتحادیه سازمان های اقتصادی ژاپن در اواخر فروردین به ایران سفر کردند.

هیئت مذکور به غیر از دیدار با مدیرعامل سازمان برنامه و بودجه، وزرای دارایی، اقتصاد، آب و برق، با شاه و نخست وزیر نیز وارد مذاکره شدند که این موضوع اهمیت سفر آنان را از سوی مقامات ایرانی مشخص می کرد. مطابق اسناد، سرمایه گذاری ژاپن در بخش های نفت،

1. Toshiba.
2. Teijin.
3. Showa Denko K.K.
4. Sumitomo Group.
5. Kōgorō Uemura.

پتروشیمی، صنایع الکترونیک، ذوب آهن و صنایع تبدیل چوب های جنگلی از مهم ترین موضوعات در جریان این مذاکرات بود. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۷۹-۱۸۰)

ایران در طول این مذاکرات تلاش داشت ژاپن را به سرمایه گذاری در بخش صنایع نفت ترغیب نماید، زیرا سه هدف کلی و اساسی توسعه صنعت نفت در برنامه چهارم شامل ازدیاد درآمد، تأمین مواد نفتی در داخل کشور و گسترش عملیات شرکت ملی نفت در خارج از کشور بود. (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۷: ۴۸). به همین خاطر، اقبال، مدیرعامل شرکت ملی نفت ایران، در این مذاکرات شرکت داشت. به دنبال این دیدار و پس از گسترش مناسبات دو کشور در ۱۳۵۰ ش / ۱۹۷۱م، هیئت های اقتصادی مختلفی از ایران به این کشور سفر کردند. برای مثال، با هدف توسعه ظرفیت های گچساران به عنوان یکی از مهم ترین اهداف برنامه چهارم، مصدقی، رئیس شرکت ملی گاز ایران، برای امضای قرارداد میان شرکت های ایران و فرانسوی آراپ^۱، با همکاری شرکت ژاپنی ایتاچو^۲، به این کشور سفر کرد. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۷۸؛ سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۷: ۵۱) این موضوع به این دلیل حائز اهمیت بود که شرکت های غربی به ویژه آمریکا، انگلیس و ایتالیا، سهم قابل توجهی در میداین نفت و گاز ایران داشتند و عقد قراردادهای جدید، فرصت های بیشتری را در پیش روی ایران می گذاشت تا شرکای جدیدی در این حوزه وارد شوند. همچنین، مطابق قانون برنامه چهارم، صد درصد عواید ناشی از فروش گاز، از سوی دولت در اختیار سازمان برنامه و بودجه قرار می گرفت. بنابراین، لازم بود درآمد بیشتری برای پیشبرد برنامه از طریق فروش این محصولات کسب شود. (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۶: ۳)

بر پایه پیش بینی اهداف برنامه در حوزه صادرات لازم بود تا ۱۳۵۰ ش / ۱۹۷۱م، نزدیک ۲۰ میلیون نفت خام اضافه برای فروش به بازارها خارج از کنسرسیوم استخراج شود. بنابراین، ژاپن می توانست یکی از خریداران مناسب باشد. (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۷: ۴۸) علاوه بر این، ایران تمایل داشت سرمایه گذاری ژاپن به بخش نفت محدود نباشد و به سایر بخش های اقتصادی نیز توجه نماید. به همین دلیل طی سفرهای جداگانه ای احمد ضیایی^۳، آموزگار^۴،

۱. مؤسسه دولتی فرانسه با نام اختصاری (اراپ) پس از تصویب مجلسین از ۱۳۴۵ ش / ۱۹۶۶م، فعالیت خود را در ایران آغاز کرد.

2. C.Itoh.

۳. معاون بانک اعتبارات صنعتی.

۴. سفیر و نماینده اقتصادی ایران در واشنگتن.

خردجو^۱ و عبدالعلی جهانشاهی^۲ را با هدف مذاکره و بررسی ظرفیت‌های بخش خصوصی و بانک‌ها، به ژاپن سفر کردند. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۷۹)

با این حال، چنین اقداماتی همواره موفق نبود و طبق گزارش ارزیابی برنامه چهارم با چالش‌هایی همراه بود. بعلاوه، رویکرد تمرکزگرایی سبب می‌شد با وجود به‌کارگیری این تمهیدات، ضمن حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی، دولت نظارت کاملی بر نحوه عملکرد شرکت‌های خارجی داشته باشد و تأمین‌کننده بخش عمده منابع مالی باشد تا زمینه برای اجرای برنامه پنجم را فراهم نماید. (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۹: ۶).

راه‌سازی: توسعه ارتباطات از طریق ساخت راه و گسترش راه‌آهن از ملزومات پیشرفت به حساب می‌آمد و ایران در این راستا خواهان تهیه تجهیزات لازم از ژاپن و به خدمت گرفتن مهندسان ژاپنی^۳ بود. به همین دلیل، در اوایل اسفند ۱۳۴۶ش / ۱۹۶۸م، قراردادی را برای تأمین بخشی از سیم‌های فولادی با پوشش مسی موردنیاز راه‌آهن دولتی با شرکت سومیتومو^۴ ژاپن منعقد نمود. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۶: جلسه ۴۴) همچنین، در جریان سفر اردشیر زاهدی، وزیر امور خارجه، که به دعوت رسمی دولت ژاپن با هدف آغاز فصل جدیدی در روابط در اوایل اردیبهشت ۱۳۴۸ش / ۱۹۶۹م، صورت گرفت، در ملاقات با امپراتور، نخست‌وزیر ایساکوساتو^۵ و وزیر امور خارجه کیچی آیچی^۶، هیئت ایرانی از تمایل کشور برای سرمایه‌گذاری ژاپن در بخش‌های مختلف و اعزام کارشناس برای ساخت قطار زیرزمینی (مترو) و جاده‌سازی بین‌شهری صحبت کردند. به همین خاطر در مهر ۱۳۴۸ش / ۱۹۶۹م، هیئت حسن‌نیت ژاپنی به ریاست آکاژی به تهران آمدند. در آبان همان سال نیز شهردار اوگامایا به تهران سفر و با شهردار تهران برای گسترش روابط ملاقات نمود. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۴۸: ۸۸-۸۹)

شیلات: بخشی از برنامه‌های همکاری دو کشور در بخش فنی، اعزام گروه‌های مختلف کارشناسان ژاپنی با هدف مطالعه وضعیت شیلات، سردخانه‌ها، کشتی‌های صید ماهی

۱. رئیس بانک توسعه، صنایع و معادن.

۲. رئیس بانک مرکزی ایران.

۳. ایران تجربه استخدام حجمه سوزوکی به عنوان مهندس اداره راه‌آهن را در ۱۳۰۹ش / ۱۹۳۰م، داشت. با وجود پرداخت دستمزد سنگین از محل انحصار قند و شکر، این مهندس مدتی در ایران فعالیت داشت. برای اطلاع بیشتر، رک: (مذاکرات مجلس هفتم شورای ملی، ۱۳۰۹: جلسه ۱۵۲).

4. Sumitomo Group.

5. Eisaku Satō.

6. Kiichi Aichi.

و میگو به ایران بود. برای مثال، در ۱۳۴۸ش / ۱۹۶۹م، هیئت یازده نفره ژاپنی به ریاست تاینفوجی شوزو، بنا به دعوت وزیر آبادانی و مسکن و شهردار تهران به منظور بررسی وضعیت ترافیک تهران، به این شهر سفر کردند. از ایران نیز گروهی از کارمندان عالی‌رتبه برای کارآموزی در رشته‌های صنعتی و کشاورزی و مخابرات به ژاپن اعزام شدند. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۴۸: ۹۰-۹۱؛ اطلاعات، ۱۳۴۸: ش ۱۳۰۲۱ / ۱۴)

موافقت‌نامه بازرگانی و تجاری

در ۲۲ تیر ۱۳۴۸ش / ۱۹۶۹م، سادات تهرانی، معاون وزیر اقتصاد وقت و سفیر ژاپن موافقت‌نامه بازرگانی امضاء شده در سال قبل میان دو کشور را تمدید کردند که به موجب آن صادرات ایران به ژاپن، به حدود یک هزار میلیون ریال می‌رسید. طی این قرارداد، ژاپن اعلام کرد آماده خرید ۴/۷ میلیون دلار پنبه و سنگ‌های معدنی معادل ۳/۷ میلیون دلار از ایران است. همچنین، ایران آمادگی خود را برای خرید کالاهای مورد نیاز توسعه صنایع داخلی بیان کرد، اما یکی از مهم‌ترین تصمیم‌ها در جریان این توافق‌نامه، آغاز صادرات گاز مایع از ایران بود. دو دولت توافق کردند، برای بررسی شرایط پیشرفت قرارداد، هر شش ماه یک‌بار کمیسیونی تشکیل شود تا در صورتی که خریدها در حد انتظار نبود، مشکلات رفع شود. (اطلاعات، ۱۳۴۸: ش ۱۴/۱۲۹۳۸) (تصویر ۳)

تصویر ۳: تمدید قرارداد بازرگانی ایران و ژاپن، ۱۳۴۸ش

امضای عهدنامه مودت میان دو کشور سبب شد روابط اقتصادی افزایش یابد، به نحوی که در شش ماهه اول ۱۳۴۸ ش / ۱۹۶۹ م، بر اساس آمار بازرگانی خارجی، ژاپن چهارمین فروشنده کالا به ایران بود. بخش عمده‌ای از این محصولات، تجهیزات مورد نیاز سازمان برنامه و بودجه برای پیشبرد برنامه چهارم بود. به همین دلیل، بر اساس مصوبات مجلس شورای ملی از ابتدای برنامه چهارم توسعه، مطابق قانون خرید ماشین‌آلات و لوازم جانبی برای اجرای طرح‌های عمرانی، اعتبارات سازمان برنامه و بودجه در خرید لوازم مورد نیاز به‌ویژه از شرکت‌های ژاپنی افزایش یافت، درحالی که ارزش کل صادرات ایران به ژاپن بسیار کمتر بود. این عدم توازن در داد و ستد بازرگانی که به لحاظ ارزی برای ایران ضرر مالی به دنبال داشت، پیش از این نیز مورد انتقاد نمایندگان مجلس شورای ملی بود. بخش عمده‌ای از صادرات ایران، شامل مواد خام و خوراکی بود، درحالی که ژاپن کالاهای صنعتی، انواع مصنوعات و محصولات شیمیایی، آهن و فولاد به ایران صادر می‌کرد. با این حال، به دلیل پیشرفت تکنولوژی و تجهیزات، ایران درصدد بود این کشور را با ارائه تسهیلات در بخش مواد اولیه و بانکی، به سرمایه‌گذاری در بخش‌های صنایع الکتریکی، صنایع غذایی و کشاورزی ترغیب نماید تا تعادل در روابط برقرار شود، به‌ویژه آن که از نظر سهم سرمایه‌گذاری ژاپن در ایران در مرتبه یازدهم قرار داشت. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۴۸: ۸۸-۸۹) یکی از راهکارهای دولت برای جبران این شرایط در نظر گرفتن طرح‌های تشویقی مصوب مجلس شورای ملی از جمله معافیت‌های گمرکی، برای بازرگانان صادرکننده محصولات مختلف از ۱۳۴۳ ش / ۱۹۶۴ م، بود. (مذاکرات مجلس بیست و یکم شورای ملی، ۱۳۴۳: جلسات ۶۳، ۷۶) البته صادرات پنبه و پشم شامل این معافیت نمی‌شد. دلیل استثنا بودن این محصولات، صادرات عمده آن‌ها به ژاپن بود. برای مثال، مطابق اسناد گزارش وضعیت پنبه کشور (۱۳۴۸-۱۳۴۹ ش / ۱۹۶۹-۱۹۷۰ م) که از سوی سازمان برنامه و بودجه در دوره بهره‌برداری تهیه شد، ژاپن پس از چکسلواکی و انگلیس سومین خریدار بزرگ پنبه ایران در طی پنج سال بود که بر این اساس تولیدات عمده ۹ استان از جمله گرگان، مازندران، خراسان و اصفهان را خریداری می‌کرد. (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۹: ۵)

تصویر ۴: فروش محصولات ژاپنی هیتاچی و کاوازاکی در دومین نمایشگاه آسیائی بین المللی تهران.

البته ایران تلاش کرد در ۱۳۴۸ ش / ۱۹۶۹ م، از حداکثر ظرفیت‌های لازم برای توسعه روابط دو کشور در جریان برپایی نمایشگاه بین‌المللی آسیایی تهران و تشویق بازرگان به صدور کالا به این کشور بهره‌گیرد. هدف از برگزاری این نمایشگاه، توسعه اقتصادی کشورهای آسیایی بود و یکی از بزرگ‌ترین غرفه‌ها در اختیار ژاپن قرار گرفت. بخشی از کالاهای مصرفی در ایران مانند لوازم منزل و تجهیزات کشاورزی و وسایل حمل و نقل مانند موتورسیکلت، نیز در این نمایشگاه موجود بود. پس از تهران، ژاپن میزبان سومین دوره نمایشگاه بود و فرصت مناسبی برای تجار ایرانی بود تا کالاهایشان را به بازار این کشور معرفی کنند. (اطلاعات، ۱۳۴۸: ش ۱۶/۱۳۰۰۶؛ ش ۱۵/۱۳۰۲۱؛ کیهان، ۱۳۴۸: ش ۱۹/۷۸۷۹) (تصویر ۴) البته نکته حائز اهمیت این بود که با وجود بهبود روابط تجاری و ارتقای ایران به رتبه اول صادرات به ژاپن در خاورمیانه، در ۱۳۵۰ ش / ۱۹۷۱ م، همچنان ترازوی مبادلات به سمت ژاپن سنگینی می‌کرد، به‌گونه‌ای که میزان صادرات ژاپن، ۹ برابر ایران و شامل اقلام ذیل بود. (جدول ۱)

جدول ۱: محصولات صادرشده به ایران در ۱۳۵۰ ش (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۸۲)

ردیف	نام کالا	درصد صادرات
۱	نخ‌های نایلونی، مصنوعات، فیبر و مواد شیمیایی	۳۵
۲	مواد فلزی و الکترونیکی	۹/۸
۳	ماشین‌های الکتریکی مانند دستگاه‌های خرمن‌کوبی	۳۹/۶

در مقابل، ایران همچنان مواد اولیه مانند سنگ‌های معدنی، پنبه و پوست به این کشور صادر می‌کرد. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۸۲؛ اطلاعات، ۱۳۵۰: ش ۱۲/۱۳۵۰) البته همچون گذشته، مطابق آمار ارائه شده به مجلس شورای ملی، ایران در منطقه آسیا بیشترین میزان صادرات نفت و گاز را به ژاپن داشت. (مذاکرات مجلس بیست و سوم شورای ملی، ۱۳۵۱: جلسه ۶۵) برای مثال، گاز مایع صادر شده از مناطق گچساران و خارک به مصارف شرکت برق کانزاری توکیو و آساکا می‌رسید. همچنین، دو شرکت ماروبنی و فوجی^۱، از خریداران اصلی منابع گاز جزیره قشم بودند که به موجب آن سالیانه ۴ الی ۶ میلیون تن گاز از ایران به ژاپن صادر می‌کردند. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۸۱) افزون بر این، دولت ایران در ۱۳۵۰ ش / ۱۹۷۱ م، درخواست اجازه مبادله و اجرای سه فقره قرارداد تفحص، اکتشاف و بهره‌برداری نفت و صدور آن را به مجلس ارائه داد که یکی از طرف‌های قرارداد شرکت ژاپنی تیجین^۲، از فعالین در عرصه صنایع شیمیایی، پلاستیک و الیاف بود که می‌توانست زمینه مناسبی برای سرمایه‌گذاری در ایران فراهم آورد. (مذاکرات مجلس بیست و سوم شورای ملی، ۱۳۵۰: جلسه ۱۸) مجلس نیز از عقد این قبیل قراردادها برای جلب سرمایه و تقویت منابع مالی برای پیشبرد برنامه چهارم استقبال می‌کرد، به ویژه آن‌که پیش‌بینی می‌شد از ۱۳۵۱ ش / ۱۹۷۲ م، با توجه به افزایش تولیدات ژاپن، نیاز آن‌ها به محصولات پتروشیمی و گاز ایران تصاعدی شود.

با هدف توسعه و گسترش روابط حسنه و تشریک مساعی بین بنادر و لنگرگاه‌های دنیا، در ۱۳۴۶ ش / ۱۹۶۷ م، قوام صدري، معاونت وزارت دارایی، تقاضای دولت مبنی بر پیوستن سازمان بنادر و کشتی‌رانی ایران را به اتحادیه بین‌المللی بنادر و لنگرگاه‌ها^۳ که مقر آن در ژاپن بود را به مجلس شورای ملی ارائه داد. توسعه و افزایش کارایی بنادر و لنگرگاه‌ها، از طریق مبادله اطلاعات، فنون و تکنولوژی‌های جدید و نیز تسهیل اجرای سیاست و طرح‌های مشترک به منظور توسعه حمل و نقل دریایی و صنعت دریایی، از مهم‌ترین کارکردهای این اتحادیه بود. بنابراین، ایران تلاش داشت، از این طریق زمینه توسعه صنعت دریانوردی را فراهم آورده و از دانش کشورهای پیشرفته مانند ژاپن بهره گیرد. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۶: جلسه ۳۴)

1. Fuji Electric.

2. Teijin.

3. International Associations of Ports and Harbours.

روابط فرهنگی و آموزش

مراودات دو کشور از منظر فرهنگی و به دنبال آن رفت و آمد هیئت‌های دانشگاهی و باستان‌شناسی با هدف یافتن وجوه مشترک و برگزاری جلسات آموزشی و تحصیل دانشجویان دو کشور از دوره رضاشاه جریان داشت. (مذاکرات مجلس نوزدهم شورای ملی، ۱۳۳۷: جلسات ۱۸۹، ۱۹۲) بخشی از این روابط شامل اعزام محصل به ژاپن برای فراگیری فنونی مانند ابریشم‌کشی و شیلات بود. همچنین فعالیت انجمن ادبی ایران و ژاپن در ۱۳۱۸ش / ۱۹۳۹م، سبب افزایش روابط شده بود. (چگینی، ۱۳۹۴: ۳۶) رغبت هر دو کشور به بسط مناسبات این امکان را فراهم آورد موافقت‌نامه فرهنگی در ۱۳۳۷ش / ۱۹۵۸م، منعقد شود. این موضوع پس از تصویب مجلسین، سبب شد مراودات دو کشور به جز بخش اقتصادی از منظر دیگری نیز جریان یابد و به دنبال آن رفت و آمد هیئت‌های دانشگاهی و باستان‌شناسی بیشتر شود. یافتن وجوه مشترک فرهنگی و برگزاری جلسات آموزشی افزایش یافت و زمینه تحصیل دانشجویان دو کشور فراهم شد. (مذاکرات مجلس نوزدهم شورای ملی، ۱۳۳۷: جلسات ۱۸۹، ۱۹۲)

به دلیل اهمیت تربیت نیروی انسانی نه تنها از نظر کمیت، بلکه از نظر کیفیت و آموزش مهارت و تخصص، بخشی از مناسبات دو کشور در حوزه فرهنگی، مرتبط با اعزام دانشجویان و اعطای بورس‌های تحصیلی بود. رشد فکری و اجتماعی و توانمندسازی نیروها، نیازمند آموزش بود و تجربه نشان می‌داد، ژاپن یکی از موفق‌ترین سیستم‌های تعلیم و تربیت را دارد. از این رو، برخی از بورس‌های تحصیلی برای فراگیری رشته‌های فنی و کشاورزی در اختیار دانشجویان ایرانی قرار گرفت. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۴۸: ۹۲) همکاری فنی در حوزه آموزش سبب شده بود تا پایان ۱۳۴۶ش / ۱۹۶۷م، ۱۹۷ کارآموز کشاورزی، ۳۱ دانشجوی ایرانی و ۱۷ کارآموز کارخانه‌ها، در ژاپن تحصیل کنند. همچنین، ۵۴ کارشناس کشاورزی و صنایع سبک و ۷ متخصص از سوی این کشور به ایران اعزام شدند. (اطلاعات، ۱۳۴۸: ش ۱۴/۱۳۰۲) دانشجویان ژاپنی نیز با هدف فراگیری زبان و ادبیات فارسی در ایران تحصیل می‌کردند. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۴۸: ۹۲) افزون بر این، در ۱۳۵۰ش / ۱۹۷۱م، گروهی از آموزگاران، دبیران و هیئتی از بانوان وابسته به آموزش و پرورش در خصوص تبادل تجربیات در حوزه آموزش زنان، بزرگسالان و مددکاری زنان روستایی به ایران سفر کردند. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۸۳) مطابق اسناد گزارش وزارت امور خارجه در

۱۳۵۰ش / ۱۹۷۱م، بیش از ۱۰۰ دانشجوی ایرانی در قالب بورس‌های تحصیلی، در رشته‌های مختلف مانند توسعه صنایع کوچک، آموزش سمعی و بصری و کامپیوتر در ژاپن در حال آموزش بودند. (جدول ۲)

جدول ۲: رشته‌های محصلان ایرانی در ژاپن (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۸۲)

ردیف	رشته	ردیف	رشته	ردیف	رشته
۱	شیمی	۶	آمار	۱۱	کشاورزی
۲	معماری	۷	مهندسی بنادر و اسکله	۱۲	راه‌سازی
۳	پتروشیمی	۸	نقشه‌برداری و نقشه‌کشی	۱۳	تجهیزات شبکه برق
۴	طب	۹	مهندس آب و نیروی هیدروالکتریک	۱۴	جرائم مربوط به مواد مخدر
۵	راه‌آهن	۱۰	آموزش میکروویو		

برخی از این افراد با هدف کارآموزی برای اشتغال در وزارتخانه‌هایی مانند پست و تلگراف و تلفن به کمپانی^۱ NEC، اعزام شده بودند. (اسناد گزارش وزارت امور خارجه، ۱۳۵۰: ۱۸۲) بخش دیگری از روابط دو کشور در حیطه برگزاری نمایشگاه‌ها و فستیوال‌های مشترک هنری بود. برای مثال، در ۱۳۵۰ش / ۱۹۷۱م، برادر امپراتور ژاپن در جریان سفر به ایران از کارخانه ناسیونال اصفهان بازدید کرد. (کیهان، ۱۳۵۰: ش ۸۴۸۴/۲۰)

همکاری‌های علمی و بهداشتی

در ۱۳۴۶ش / ۱۹۶۷م، ژاپن لوازم موردنیاز تحقیق در حوزه واکسن فلج اطفال را در اختیار ایران قرار داد. (اطلاعات، ۱۳۴۸: ش ۱۴/۱۳۰۲۱) همچنین، لایحه موافقت‌نامه فنی ایران و ژاپن برای تأسیس مرکز تحقیقات علمی ارتباطی، در ۱۳۴۹ش / ۱۹۷۰، توسط ستوده، وزیر پست، تلگراف و تلفن، به مجلس شورای ملی تقدیم شد (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۹: جلسات ۲۱۳، ۲۱۴) و پس از بررسی لایحه در کمیسیون‌های مربوطه، به تصویب مجلس رسید. (مذاکرات مجلس بیست و دوم شورای ملی، ۱۳۴۹: جلسه ۲۱۸)

۱. Nippon Denki Kabushiki Gaisha: شرکت چندملیتی فناوری اطلاعات، فعال در عرصه مخابرات.

نتیجه

نتایج پژوهش، بر پایه اسناد و گزارش‌های نشان داد از یک سو شاه و دولت در حوزه سیاست‌گذاری کلان با هدف یافتن بازار برای فروش نفت و فاصله‌گیری از سلطه‌گرایی کنسرسیوم، متمایل به گسترش روابط دوسویه با ژاپن و حضور شرکت‌های ژاپنی در عرصه اقتصاد ایران بودند. سازمان برنامه و بودجه نیز با هدف تأمین تجهیزات و حضور کارشناسان در جریان برنامه چهارم توسعه، از این روند استقبال می‌کرد. اگرچه در پاره‌ای از موارد، این امر نارضایتی نمایندگان مجلس شورای ملی را از عدم توازن در روابط اقتصادی به دنبال داشت، با این حال نیاز کشور این دیدگاه را تعدیل می‌کرد، زیرا آن‌ها انتظار داشتند دولت تلاش نماید تا بازاری مطمئن برای محصولات ایرانی در ژاپن بیابد و به خدمت گرفتن متخصصین ژاپنی صرفاً به پرداخت هزینه‌های فراوان محدود نشود. همچنین، آن‌ها انتظار داشتند زمینه آموزش کارشناسان و فراگیری دانش آموختگان ایرانی در این تبادلات فراهم شود و همین منظور در چند دوره دانشجویان ایرانی راهی ژاپن شدند. در مقابل، ژاپن نیز به عنوان یکی از عمده‌ترین خریداران نفت ایران در صدد بود این روابط را حفظ نماید. همچنین به دلیل آن‌که در این برهه سیاست‌های اقتصادی و روند پیشبرد برنامه‌های توسعه در این کشور بر پایه حمایت دولت از مدیریت بخش خصوصی تمایل بود تأمین مواد اولیه مانند پنبه را از ایران با قیمت مناسب بود تهیه نماید. البته حاضر به خرید بسیاری از محصولات ایرانی مانند برنج نبود و به جز فروش فولاد، ابزار و ماشین‌آلات، به ایران به چشم بازاری مناسب برای فروش محصولاتش مانند منسوجات نیز نگاه می‌کرد. بنابراین، اگرچه در دوران ثبات روابط خارجی به دنبال گسترش روابط در سایر سطوح نیز بودند، فروش نفت ایران و تهیه تجهیزات صنعتی و تکنولوژی سهم اصلی را در این مناسبات بازی می‌کرد. بنابراین سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی برای خرید صنایع در جریان برنامه چهارم توسعه، تأثیر عمده‌ای بر این روابط داشت و محورهای همکاری بر حوزه‌های حمل و نقل، پتروشیمی و پالایشگاه و کشاورزی متمرکز بود. البته نتایج نشان داد رابطه با ژاپن فرصتی در راستای رویکرد آسیایی دولت در دهه ۴۰ شمسی، با هدف کاستن از نفوذ شرکت‌های اروپایی و آمریکایی در عرصه‌های اقتصادی کشور به ویژه نفت نیز محسوب می‌شد. به همین خاطر در طول این برنامه، دولت خواستار ترغیب ژاپن برای سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف به ویژه حوزه‌های نفت و پتروشیمی بود که تا حدودی نیز در این امر موفق عمل کرد. همچنین روابط به مناسبات اقتصادی محدود نماند و دو کشور تلاش کردند

قربانیت‌های فرهنگی را از طریق برپایی نمایشگاه و طرح‌های تبادل دانشجو افزایش دهند.

منابع

- جمعی از نویسندگان. (۱۹۷۶). شناخت ژاپن. ترجمه: احمد بیرشک (۱۳۷۵). ج ۲. تهران: خوارزمی.
- چگینی، محمد. (۱۳۹۷). مناسبات تاریخی ایران و ژاپن بر اساس اسناد آرشیوی وزارت امور خارجه (۱۳۵۷-۱۲۵۶ش/۱۹۷۹-۱۸۷۸م). تهران: مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی، اداره نشر وزارت امور خارجه.
- چگینی، محمد. (۱۳۹۷). «بریتانیا و قطع روابط دیپلماتیک ایران و ژاپن در جنگ جهانی دوم». تاریخ روابط خارجی. (شماره ۷۷)، ۹۹-۱۲۷.
- چگینی، محمد. (۱۳۹۴). «روابط فرهنگی ایران و ژاپن در دوره پهلوی». تاریخ روابط خارجی. (شماره ۶۳)، ۲۹-۵۵.
- رزاقی، ابراهیم. (۱۳۸۱). اقتصاد ایران. تهران: نشر نی.
- روابط خارجی ایران. (۱۳۴۸). اسناد گزارش سالیانه وزارت امور خارجه. چاپ کیهان.
- روابط خارجی ایران. (۱۳۵۰). اسناد گزارش سالیانه وزارت امور خارجه. چاپ کیهان.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۴۶). قانون برنامه عمرانی چهارم کشور. مصوب ۲۷ اسفند. تهران.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۴۷). اصول و هدف‌های برنامه عمرانی چهارم کشور. مصوب هشتم مردادماه. تهران.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۴۹). گزارش ارزیابی از برنامه چهارم و دورنمای بیست ساله. چهارچوب برنامه پنجم. تهران.
- سازمان برنامه و بودجه، تهیه و تنظیم از قسمت بازرگانی سازمان پنبه ایران. (۱۳۴۹). اسناد گزارش وضع پنبه ایران در دوره بهره‌برداری ۱۳۴۹-۱۳۴۸. تهران.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۵۱). گزارش پیشرفت عملیات عمرانی برنامه چهارم تا پایان سه ماهه چهارم. تهران.
- سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۵۱). مجموعه موافقت‌نامه‌های وام‌ها و اعتبارات خارجی. ج ۲. تهران.
- شکرزاده، حسن، و حسین آبادیان. (۱۳۹۶). «روابط تجاری ایران و ژاپن در دوره رضاشاه (۱۳۰۸ تا ۱۳۲۰ش/۱۹۲۹ تا ۱۹۴۰م)». پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان. (شماره پیاپی ۳۳)، ۴۱-۵۸.
- صفاری، سارا. (۱۳۸۹). «بررسی روابط دوجانبه ایران و ژاپن (با تأکید بر دهه ۵۰ و ۶۰ میلادی)». تاریخ روابط خارجی. (شماره ۴۳)، ۱۳۵-۱۵۰.
- کازاما، آکی‌تو. (۱۳۸۰). سفرنامه کازاما: سفرنامه و خاطرات آکی‌تو کازاما نخستین وزیرمختار ژاپن در ایران (۱۳۱۱-۱۳۰۸ خورشیدی). ترجمه هاشم رجب‌زاده. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- گودرزوند چگینی، مهرداد. (۱۳۸۷). «توسعه پایدار مقایسه هند و ژاپن». تدبیر. (شماره ۲۰۱)، ۲۸-۳۲.

مقصودی، مجتبی، و همکاران. (۱۳۸۶). تحولات سیاسی و اجتماعی ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷). تهران: روزنه.

واردی، محمد. (۱۳۷۴). ژاپن. تهران: وزارت امور خارجه.
هوشنگ مهدوی، عبدالرضا. (۱۳۹۴). سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی ۱۳۰۰-۱۳۵۷. تهران: پیکان.

اسناد

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)
۱۳۳۷. ۲۴۰/۵۷۱۹۸. «بولتن مسافرت شاه به ژاپن، جغرافیایی انسانی ژاپن، صنعت و اقتصاد ژاپن، تجهیزات صنعتی».
۲۹۳/۷۳۶۰۲. (۱۳۳۸). «همکاری با کارشناسان ژاپنی در امر آبیاری و تعمیر سدهای فارس طبق قانون بنگاه آن».
۳۷۰/۷۱۵۵. (۱۳۵۷-۱۳۵۰). «مکاتبات، قراردادها، برآورد هزینه و کسب مجوز برای خرید موتورهای برقی از ژاپن».
تصویر سند شماره ۱. دریافت اعتبار و خرید مولد توربین گازی از مؤسسه ماروبنی ژاپنی، ۱۷ دسامبر ۱۹۷۲م/ ۲۶ آذر ۱۳۵۱ش.

نشریات

اطلاعات. (۱۳۴۸). شماره ۱۲۹۳۶، ۱۳۰۲۱، ۱۳۰۳۱، ۱۳۰۰۶.
اطلاعات. (۱۳۵۰). شماره ۱۳۵۰۲.
کیهان. (۱۳۴۸). شماره ۷۸۷۹.
کیهان. (۱۳۵۰). شماره ۸۴۸۴.
اصفهان. (۱۳۴۶). شماره ۱۵۰۳.

لوح فشرده

مشروح مذاکرات مجالس پانزدهم تا بیست و چهارم شورای ملی. (۱۳۹۱). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.